

**“HIRSIZ ZAMANLAR, İSTİLACI MEKANLAR”:
21. YÜZYILDA YENİ İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ,
İŞ VE İSTİHDAM**

Gamze Yücesan-Özdemir

Ankara Üniversitesi

Özet: 21. yüzyılın başında yeni iletişim teknolojileri işi ve istihdamı içine gömülü olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılar ile birlikte tümüyle değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Yeni iletişim teknolojileri, yeni istihdam alanları açmakta, e-yurttaş gibi uygulamalarla siyasal alana müdahale etmekte ve akılcı, yalnız ve bireyci bir varoluşu da tetiklemektedir. Yeni iletişim teknolojileri eliyle zaman ve mekan yeniden örgütlenirken, çalışma hakkı, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi tüm sosyal haklar da yeniden tanımlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yeni iletişim teknolojileri, sosyal haklar, iş, istihdam.

Abstract: At the beginning of 21st century, the information and communication technologies change and re-shape work and employment together with the economic, political and ideological structures within which they are embedded. The information and communication technologies open up new employment opportunities, become part of the political agenda together with e-citizenship practices and burst a modern, alone and individualistic existence. As time and space are re-organised by the information and communication technologies so do the social rights such as right of work, right of health and right of social security.

Keywords: Information and communication technologies, social rights, work, employment.

GİRİŞ

“İş”, Keynesyen dönemde, toplumun önemli bir kısmının hayatını etrafında ördüğü bir husus idi: Zamanı ve mekanı tanımlanmış bir çalışma yaşamı, çalışma yaşamının getirdiği gelir ile planlanan boş zaman, çalışma yaşamının sağladığı sosyal güvence ile tasarlanan gelecek. Toplumun önemli bir kesimi bu kurulmuş, sınırları tanımlanmış ve kendini tekrar eden yaşam örgütlenmesinin konformizmine, sıkıcılığına ve monotonluğuna itiraz etmişlerdi. Çalışan sınıfların önemli bir bölümü, bu tek düze akıp giden, insanların bugünlerini ve geleceklerini bürokratik örgütlerin himayesi altında tasarladığı bir hayata itiraz ediyordu.

21. yüzyılın başında, mekanda ve zamanda örgütlenmesi tümüyle değişmiş, gelir ve sosyal güvence garantisini kaybetmiş bir çalışma yaşamı, bu itirazlara ne kadar cevap veriyor?

“İş”e dönük dönüşümü anlamak ve/veya açıklayabilmek için emek rejimi kavramsallaştırması önemlidir. Emek rejimi kavramsallaştırması, emek çalışmalarında ekonomi politik yaklaşımı iletirmek ve “iş”i kapitalizme içkin olarak değerlendirmek ve “iş”i tüm boyutları ile irdeleyebilme gücüne sahiptir. Emek rejimleri altında çalışanlar yalnızca mal/hizmet üretmezler, aynı zamanda yönetimle ve birbirleriyle olan toplumsal ilişkileri üretirler. Diğer bir deyişle, emek rejimi, siyasetin, siyasi aygıtların ve toplumsal ilişkilerin üretildiği ve yeniden üretildiği bir alandır. Dolayısıyla, “iş”, “dışarıdaki” bu “iş”i kuşatan, sınırlayan ve belirleyen iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılar içinde anlam kazanır.

Büyük harfle Neoliberal Emek Rejimi, içinden geçmekte olduğumuz dönemin emek rejimidir. İçinden geçmekte olduğumuz süreçte iktisadi, siyasal ve ideolojik yapıların emek karşıtlığı içinde yapılandığı açıktır. İşin örgütlenmesi noktasında ise yeni iletişim teknolojilerinin verdiği imkanlarla artan denetim aygıtlarından ve vasıfsızlaşma sürecinden bahsedilebilir. Dolayısıyla, son dönem emek rejimini büyük harfle Neoliberal Emek Rejimi¹ olarak tanımlayabiliriz.

Bu bildirinin amacı ise, neoliberal emek rejiminin inşasında yeni iletişim teknolojilerinin oynadığı roldür. 1970’li yılların sonlarından başlayarak, bilgisayarlarla diğer iletişim araçlarının birleşmesiyle ve/veya desteklenmesiyle yeni iletişim teknolojileri, dönüştürücü, değiştirici ve yeniden yapılandırıcı yapıyla ortaya çıkmıştır. Yeni iletişim teknolojileri, sahip olduğu “hız”, “erişebilirlik” ve “ucuzluk” gibi özelliklerle toplumsal yaşamın kurucu unsurlarında önemli dönüşümler yaratma potansiyeline sahiptir. Yeni iletişim teknolojileri, karşılıklı etkileşim (tek yönlü işleyen geleneksel kitle iletişim araçlarına göre kullanıcılar ve enformasyon arasındaki karşılıklık), kitesizleştirme (*demassification* -büyük bir kitle yerine her bireyle özel enformasyon paylaşımına gidebilmek ve eşzamanlılık (*asynchronism* - bir iletişim sisteminde kontrolün iletişim kaynağından alıcıya doğru kayması) özellikleriyle, toplumsal dönüşümü ele alan çalışmalarda başat bir kavram olarak yerini almıştır. Diğer bir deyişle, işte, istihdamda ve emek rejimlerinde dönüşümü yatan kesen yeni iletişim teknolojileridir. İşin ve işin içine gömülü olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılarının dönüşümünü,

¹ Neoliberal Emek Rejimi, kendi alt varyantlarına sahiptir. Son dönemde, üretim noktasını dışarıda sınırlayan, tanımlayan emek karşıtı iktisadi, siyasal ve ideolojik yapılarda ortaklaşılsa bile üretim noktalarında farklılaşan emek rejimlerinden bahsedilebilir. Diğer bir deyişle, tüm emek rejimlerini Neoliberal Emek Rejimi altında olarak görmekle birlikte taşeron çalışma, çağrı merkezlerinde çalışma, evde çalışma, bilişim sektöründe çalışma gibi farklılaşan emek rejimlerini farklı sınıflarla adlandırabiliriz. Örneğin küçük ve orta ölçekli işletmelerde paternalist emek rejimlerinden, ev-ekslenli çalışan kadınlar örneğinde muhafazakar-liberal emek rejimlerinden bahsetmek mümkündür.

dönüşüm sürecinde temel bir rol oynayan yeni iletişim teknolojilerini merkeze alarak tartışmaktadır.

Bildiri üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, yeni iletişim teknolojilerinin mekan ve zamanda yarattığı dönüşüm ve değişimlerin emek rejimleri üzerinde etkisi irdelenecektir. İkinci bölümde, yeni iletişim teknolojilerinin iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılardaki etkilerine odaklanacaktır. Son bölümde ise, iş örgütlenmesinde yeni iletişim teknolojileri, vasıf ve denetim ekseninde incelenecektir.

I. EMEK REJİMİNDE DÖNÜŞÜM: TEKNOLOJİ VE MEKANSAL-ZAMANSAL SABİTLEME

Yeni iletişim teknolojileri hem mekanın hem de zamanın yeniden örgütlenmesi anlamına gelmektedir. Yeni iletişim teknolojileri ile emek rejiminde dönüşümün ilk uğrak noktası, mekansal-zamansal sabitlemedir. Yeni iletişim teknolojileri mekansal ve zamansal olarak sermayenin karlı coğrafyalara açılımını sağlamaktadır. Bu da, yeni uluslararası işbölümü içinde sermayenin yayılması ve küresel üretim için gerekli mekansal yeniden yapılanmadır. Dolayısıyla, bu mekansal üretimin üretim noktalarında üretimin siyasetini nasıl etkilediği oldukça önemlidir: Küresel ekonominin makro ölçeğinin, yerel siyasal, iktisadi ve ideolojik yapıların mikro ölçeği ile karşılaşması (Frenkel, 2003). Bu anlamda, küresel üretimin mekansal yeniden örgütlenmesinin, küresel, ulusal ve yerel faktörlerin yeniden artiküle edilmesine ve emek rejimine etkilerinin tartışmaya açılması değerlidir. Sermayenin küresel üretimi, artı-değerin belli bir zamanda üretileceği spesifik mekanlara ihtiyaç duymaktadır. Küresel sermayenin küresel mekanı oldukça soyuttur ve emek-sermaye arasındaki ilişki, belli emek süreçleri içinde ve belli mekansal-zamansal sabitlemelerde (*spatio-temporal fixes*) üretilmektedir (Harvey, 2001).

“Mekansal-zamansal sabitleme yoluyla aşırı birikim krizinin çözümü fikrinin temeli oldukça basittir. Verili bir bölgesel sistem içinde aşırı birikim, artık emek (artan işsizlik) ve artık sermaye anlamına gelir (bunlar, pazardaki meta yığınlarının herhangi bir kayıp olmadan kullanılamayacağı, atıl üretim kapasitesi ve/veya üretken ve karlı yatırım olanağı oluşturamayacak para sermayesi fazlası olarak düşünülebilir). Bu tür artıklar şu şekillerde emilebilir: a) Mevcut aşırı sermayenin, dolaşıma daha makul bir gelecekte tekrar girmesi için uzun dönemli sermaye projeleri veya sosyal harcamalara (eğitim ve araştırma gibi) yatırım yapma yoluyla zamansal bir yer değiştirme. b) Herhangi başka bir yerde yeni pazarlar, yeni üretim kapasiteleri, yeni kaynaklar, toplumsal olanaklar ve emek olanakları açmak yoluyla mekansal yer değiştirmeler. c) a) ile b)’nin bir bileşimi” (Harvey, 2004: 24). Hem dünya ölçeğinde, hem de ulusal sınırlar içinde sermaye, emeğin ucuz olduğu çevre alanlara yönelmektedir. Emek-sermaye ilişkisini küresel ve/veya ulusal ölçekte incelemek, değer teorisine, emek-sermaye karşıtlığına, uluslararası ve ulusal ölçekte sermaye birikimine, dolayısıyla sermayeye, emeğe, değere ve toplumsal üretim ilişkilerine dolayısıyla işbölümüne gönderme yapmayı gerektirir. Daha somut bir deyişle, mekansal-zamansal sabitleme, Marksist teorinin ilgileri arasında en ön saflarda yer alan emeğin ve ürünlerinin mekan ve zaman arasında eşitsiz dağılı-

mının ardındaki dinamikleri araştırma eğiliminin bir parçasıdır (Harvey, 2001; 1999). Dolayısıyla, mekansal-zamansal sabitlemeye ilişkin bir analiz, ilk olarak kapitalist üretim ilişkileri ve buna eşlik eden eşitsiz güç ilişkileri merkeze alınarak yapılabilir. Ayrıca, küresel ve ulusal ölçekte, merkez ve çevre arası ilişkiler, bu ilişkileri mümkün kılan mekanizmalar, bu ilişkilerin içinde anlam kazandığı toplumsal yapı, aktörlerin ve olayların akışını nedensel olarak yöneten ilişkilerle açıklanabilir.

Mekansal-zamansal sabitleme açısından kuşkusuz en çok bilinen ve tartışılan örnek Amerikalı şirketlerin Hindistan'a yaptığı yatırımlardır. Hindistan'daki çağrı merkezleri bu sürecin "markalaşmış" ülke örneğidir (Huwls, 2009). Hindistan üzerine olan araştırmalar, oradaki çağrı merkezlerinin Batı'dakine oranla çok büyük ve kalabalık olduğunu belirtmektedir (Houlihan, 2002). Teknik ve bürokratik yapılanma Batı'ya benzese de çağrı merkezlerindeki emek süreci örgütlenmesinde "yeni-emperyalist" yanlar olduğu da belirtilmektedir (Taylor ve Bain, 2005). Hindistan'daki birçok çağrı merkezi Amerikan ve İngiliz kültürü üzerine bir-iki günlük eğitimler düzenlemektedirler. Amaç, çağrı merkezi çalışanlarını "tipik müşteri özelliklerini, coğrafyasını, para birimini, tatilleri, ve önemli spor olayları" üzerine bilgi sahibi yapmaktır (Taylor ve Bain, 2005). Bu kültürel emperyalizmin yanında zaman üzerinden de bir emperyalist baskıdan söz edilebilir. Çalışanlar Batı'dakilerin günlük hayat ritmine uymakta, dolayısıyla, yoğunlukla geceleri çalışmaktadırlar (Adam, 2002).

160 | Mekansal-zamansal sabitleme, ulusal sınırlar içinde de gözlemlenmektedir. Hem merkez ülkeler hem de çevre ülkeler, kendi ulusal sınırlarında çevreye yönelmektedir. Teknolojinin verdiği imkanla yeni işyerleri, büyük kentlerin ardından son zamanlarda kullanılmamış ucuz işgücü rezervlerine ulaşmak için ikinci sırada gelen kentlere ya da küçük yerleşim yerlerine kurulmaktadır (Taylor ve Bain, 2005). Sermaye çevreye yaptığı yatırımları, istihdam ve kalkınma yaratma olarak dillendirmekte ve "sosyal sorumluluk" bilinciyle hareket ettiğini vurgulamaktadır (Das, 2002). Zamanın ve mekanın akışkanlığı mesafelerin ölümüne (Cairncross, 1997) yol açıyor ve metropol şehirlerinden sonra taşra şehirlerine doğru da ses hizmetleri benzer bir yol izliyor.

Yeni iletişim teknolojileri ile emek rejimlerinde dönüşümün ikinci uğrak noktası, işyeri ve işyeri dışı olan mekanın ve zamanın yeniden örgütlenmesidir. Sanayi paradigmasında, işçiler üretimi neredeyse sadece fabrika içinde yaparlardı; fakat günümüzde, çalışmanın farklı görünümüleri olan "evde çalışma", "eve iş verme" ve "fason üretim", emek süreci örgütlenmesinin "fabrika"nın kapılarının ardına yaşamın her alanına doğru genişlediğini göstermektedir. Bu zamansal ve mekansal yeniden örgütlenmeyi, Hardt ve Negri (2004: 110) "biyopolitik üretim" olarak tanımlamaktadırlar: "Biyopolitik üretim, topluma içkindir ve müşterek emek biçimleri aracılığıyla toplumsal ilişkileri ve biçimleri üretir."

II. YAPILARDA DÖNÜŞÜM: TEKNO-İŞLER, TEKNO-HAKLAR VE TEKNO-BİREY

Yeni iletişim teknolojileri iktisadi yapıdaki izlerini sürerken iki konu öne çıkmaktadır: Yeni işler ve yeni istihdam biçimleri. Yeni iletişim teknolojileri iktisadi ya-

pıyı önemli ölçüde dönüştürmektedir. Son dönemde, toplumsal yaşamın iktisadi yapısına dair analizlerde, “üretim faktörü”, “işçi” ve “ekonomik sektörler” gibi kavramları baş aşağı edilmekte ve tekrar yeniden yapılandırılmaktadır. İktisadi yapıdaki dönüşüm açıklanırken, yeni bir “rönesans” çağının başladığı ve ekonomide temel yasaların kökten dönüştüğü iddiasını da taşımaktadır (Kelly, 1998). İlk olarak, bilgi, bir üretim faktörü olarak ekonomik yapıyı tümüyle dönüştürmüştür. Bilginin sezgilere dayalı olmaktan çıkıp nesnel bir varlık haline gelmesiyle alınıp-satılabilir bir mal-ürün olabileceği ve toprak, emek, sermaye ve girişim gibi üretim faktörleri arasında yerini alabileceği iddia edilmektedir (Törenli, 2005). Yeni paradigmanın önemli sözcüsü Drucker (1988: 15), bunu, “bilgi, emek ve sermayenin pabucunu dama atarak adeta yegane üretim faktörü haline gelmektedir” diye açıklamaktadır.

Bilginin bir üretim faktörü, bilgi sektörünün bir ekonomik sektör olduğu toplumsal yapıda, “beyaz yakalı çalışanlardan” bahsedilebilir ancak. Sosyal sermayesi yüksek, vasıflı ve beyaz yakalı çalışanlar, yeni paradigma tarafından tanınırlar (Bell, 1974). Kapitalist toplumun ağır sanayisi içinde dumanı tüten büyük fabrikaların mavi yakalı işçileri yoktur artık; ama gene de işçi denilecekse, bu toplumun kurucu unsurlarına “bilgi işçisi” denebilir ancak. Bu bilgi işçisi, yakın zamanda “altın yakalı çalışanlar” olarak da adlandırılmaya başlanmıştır (Wonnacott, 2007). İletişim endüstrileri ve/veya sembolik üretim yapan endüstriler son dönemde oldukça havalı isimler altında içeriğinde bir şey olmayan işler yaratmaktadır: Bilgi-işlem operatörü, sistem analisti, veri giriş uzmanı.

“Bilgi işçisi” tezlerinde, emek için mekan ve zaman parçalanmıştır. Emek, daha önceki dönemlerin emeği gibi, diğer emekçilerle aynı zamanda ve mekanda bir kolektivitinin parçası değildir. Dolayısıyla, “bilgi işçisi” ya da “altın yakalı”, “yalnızdır”, “bireydir” ve ev merkezli toplum (*home-centred society*)’da elektronik ev (*electronic cottage*)’inde yaşamaktadır (Sennett, 2005).

Yeni iletişim teknolojileri farklı istihdam biçimlerini mümkün kılmaktadır. Hem dünyada hem de Türkiye’de güvencesiz istihdam biçimleri çeşitlenmekte ve yaygınlaşmaktadır. Taşeron çalışma, ev-eksenli çalışma, çağrı üzerine çalışma, sözleşmeli çalışma, kısmi zamanlı çalışma, çalışma yaşamında en yaygın istihdam biçimleri haline gelmiştir. Özellikle eğitilmiş gençler “yeni yükselen” piyasalarda diğer bir deyişle iletişim endüstrilerinde (bilişim, medya, reklamcılık, halkla ilişkiler, vb.) bu istihdam biçimlerinde istihdam edilmektedirler. Bu istihdam biçimleri güvencesizlik ve geleceksizliğin en derin yaşandığı yerlerdir.

Yeni iletişim teknolojileri siyasal yapıda da tartışmaları tetiklemektedir. Son yıllarda, devletin bir meşruiyet krizi içinde olduğu ve devletin geleneksel yönetim ideolojisi ve yurttaş-yurttaş ve yurttaş-devlet arasındaki sosyal ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi ve diyalektik etkileşim üzerinden tekrar tanımlanması gerektiği iddiaları yoğunudur (Castells, 1995). Devletin yeni yönetim biçimi ve formu “yönetişim” olarak açıklanmaktadır. Yönetişim tartışması ile eş zamanlı gelişen tartışmalar ise, e-devlet ve e-yurttaş tartışmalarıdır.

Günümüzde, hem merkez hem de çevre ülkelerde devlet ve yurttaş ilişkilerinin ciddi sorunlar içerdiği açıktır. Ama e-devlet ve e-yurttaş tartışmaları, bu sorunla-

rın çözüm yolu olamazlar. Çözüm yolları, toplumsal ilişkisellikler ve tarihsel ve sınıfsal analizlerle birlikte düşünülebilir ancak. Ekonomik ve siyasal katılım, kapitalist toplum yapılanması ve bu toplum yapılanması içindeki sınıfsal mücadeleler dışarıda bırakıldığında bir anlam taşımamaktadır. Dolayısıyla, tekno-haklar, e-devlet, e-yurttaş, ne sosyal haklarda ne de devleti içinde temsil edilen toplumsal sınıf dengelerinde bir değişikliği içermez.

Yeni iletişim teknolojileri ideolojik yapıda “tekno-bireyi” öne çıkarmaktadır. “Enformasyon devrimi” teorisyenlerine göre, yeni toplumun yaşamsal kaynağı tekno-bilimsel bilgidir. Bu tekno-bilimsel bilginin yüceltilmesi yaklaşımı, teknolojinin kendi rasyonalitesi olduğunu varsayarken, kendiliğinden bir gelişim öngörmektedir. Bu gelişim ise toplumsal sorunlarda teknolojinin en iyi ve objektif olması için bir yeterlilik varsayımını içermektedir. Dolayısıyla, “yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve özgürlükler adına teknolojik yenilikler kendi başına bir değer kazanmaktadır” (Timisi, 2003: 34).

“Enformasyon devrimi” teorisi, “ilerleme” ve “modernleşme” gibi kavramları sıklıkla telaffuz etmektedir. Teknolojiye nesnel ve teknik bir yorum getirirken, “bilimcilik” iddiaları da taşımaktadır. Dolayısıyla, yeni teknolojilere direnen ve/veya eleştiren yaklaşımlar, bilimsel ilerlemeyi reddeden ve “geri” kalmak isteyenler olarak adlandırılmaktadırlar. Modernleşme teorisinin “akılcılık”, “deneycilik”, “bireycilik”, “ilerleme” ve “demokrasi” gibi öncüllerinden hareketle, toplumsal ilerleme, akıl-bilgi aracılığı ile örgütlenebilir, denetlenebilir ve yönlendirilebilir, dolayısıyla, enformasyon devrimi neo-modernleşmecidir (Wilson, 2003).

Yeni iletişim teknolojileri eliyle, ideolojik yapıda nasıl bir “birey” tahayyül edildiği açıktır. Bir başka deyişle, emeğin, işçi sınıfının bir üyesi olarak sahip olduğu hakkı bizzat kendi eliyle inkar edişinin, nasıl bir anlamlar dünyasının egemenliğini gerektirdiği açıktır. Geleneksel sosyal politikanın normatif dili içerisinde öne çıkan “toplumsal barış”, “toplumsal adalet”, “uzlaşma” gibi kavramların yerlerini “piyasanın etkinliği ve rekabetinin sağlanması”, “bireysel sorumluluk” gibi kavramlara bırakıldığı günlerden geçiyoruz. Neo-liberal politikaların toplumsal algı bağlamında yarattığı tepkilerin, sınıf içerimi olmayan politikalar üzerinden cevaplandığı her noktada, bireysel stratejiler dönüp yine neo-liberal söylemi ve kurguyu yeniden üretecektir.

III. İŞYERİNDE DÖNÜŞÜM: TEKNOLOJİ, VASIF VE DENETİM TARTIŞMALARI

“Vasıfsızlaşma”,² kapitalizme içkin bir yapısal eğilimdir diye belirtti Braverman, 1970’lerin sonunda. Kapitalizmin gelişmesi ile birlikte yalnızca mavi yakalı çalışmanın değil, beyaz yakalı çalışmanın da değersizleşmesini, işin değersizleşmesini

² Vasıf ve vasıfsızlaşma üzerine olan tartışma, İnatçı Köstebek: *Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş* adlı kitabıma dayanmaktadır. Kitap, 2014 yılında Yordam Kitabevi tarafından yayımlandı.

ve işgücünün niteliksizleşmesini kısaca ve bilinen adıyla “vasıfsızlaşma” olarak tanımladı.

Vasıfsızlaşma tezi, sermaye ve onun organik aydınları tarafından sürekli reddedilmeye çalışıldı. 21. yüzyılın başında sosyal bilimlerin alanında oldukça çok yer tutmaya ve oldukça çok ses çıkarmaya başlayan bilgi toplumu tezleri, bilgi işçileri, altın yakalılar, beşeri sermaye ve sosyal sermaye gibi kavramlar doğrudan bu teze saldırıyordu. Üniversite diplomasına sahip, yabancı dil bilen, birçok sertifika ve diploma sahibi, her an değişime açık, sürekli risk alan ve formel kalıplara bağlı kalmadan emek piyasasında var olan gençler, vasıfsızlaşma tezinin tepe taklak olması idi.

Bir yanda “her geçen gün vasıfsızlaşma tezi”; diğer yanda ise, “her geçen gün emek piyasası vasıflı gençlerle doluyor” tezi. “Vasıf”; işin gerektirdiği vasıf, işi yapmanın vasfı ve toplumsal olarak neyin vasıflı olarak tanımlandığı gibi gayet çetrefilli tartışmaları içermektedir (Grugulis, 2007). İş daha da çetrefilleştiren nokta ise, vasıf kavramının üretim noktasındaki iki sınıf için ayrı şeyler ifade etmesidir. Diğer bir deyişle, sermaye için “vasıf” ile emek için “vasıf” kavramları aynı değildir. Dolayısıyla, emek süreci teorisyenleri, “vasıfsızlaşma tezi” ile işin değersizleşmesini ve işgücünün değersizleşmesini vurgularken; sermayenin ve organik aydınlarının 21. yüzyılın başında bilgi toplumunun vasıflı, altın yakalı çalışanlarından bahsetmesi tam da sınıfların “vasıf” kavramından ne anladığı ile ilgilidir.

Sermaye için “vasıf”, artı-değer üretimi ve kapitalist sermaye birikimi için geçerli olan “bilgi” ve “becerilerdir.” Tekrarlamak gerekirse, üretim noktasında özellikle görece artı-değeri arttırmak için gereken çalışan profildir. Bu noktanın ışığında, post-endüstriyel toplumda, hizmetler sektöründe vasıflı çalışan sayısı artmaktadır. Hizmet sektörünün yeni “doğasının” vasıflı işler yarattığı sürekli ve sıklıkla telaffuz edilmektedir. Hizmet sektörüne yönelik en önemli vurgu, yüz yüze ve ses-sese iletişimin yeni sosyal ve kişilerarası vasıf gerektiren bir yanının olmasıdır (Korczynski ve Macdonalds, 2009). Ayrıca, duygusal emek yeni bir vasıf olarak tartışılmaktadır (Bolton, 2004). Çalışanın kendi duygularını ve karşısındakinin duygularını denetleyebilmesi büyük vasıf gerektirmektedir. Dolayısıyla, interaktif hizmet işi, bilgi ve beceri gerektirmektedir.

Emek süreci teorisine dayanarak ve üretim noktasının uzlaşmaz çelişkisinden hareketle, en son söyleyeceğimizi şimdi söyleyebiliriz: Artı-değer üretimi için geçerli koşulları sağlayan bilgi ve beceri yani sermayenin “vasfı”, emeğin “vasıfsızlaşması”dır ve emeğin elinde avucunda bilgi ve beceri adına ne varsa artı-değer için parça pincik edilmesidir.

Vasıfsızlaşma tezi, bugün her zaman olduğundan daha geçerlidir; çünkü yeni yüzyılın başında özellikle hizmet sektöründe emekçinin yalnızca kol emeği değil, zihin emeği ve duygulanımsal emeği de parçalanmakta, standartlaştırılmakta ve tekrara dayalı hale getirilmektedir. Vasıfsızlaşma tezi içindeki “vasıf” kavramı sermayeninkinden çok farklıdır. Emek adına “vasıf” kavramı Marx’tan hareketle başlar. Vasıf, üretim noktasında işçinin işin bütününe kavrayabilmesi ve işiyle bütünleşerek kendini ve işini geliştirebilmesini içerir. Vasıf, ayrıca işçinin işi üzerinde bir denetimi ve/veya takdir yetkisi olmasını da içerir. Dolayısıyla, vasıf kav-

ramını işçinin emek sürecini denetim yetkisinden bağımsız olarak düşünmek olanaksızdır.

Vasıfsızlaşma tezi bugün her zaman olduğundan daha geçerlidir; çünkü yeni yüzyılın başında özellikle hizmet sektöründe homojenleşme ve proleterleşme eğilimi açıktır. Teknik işbölümü ve sosyal işbölümü bu noktada açıklayıcıdır. Kapitalizmde üretim noktasının örgütlenmesi teknik işbölümü olarak adlandırılır. Teknik işbölümü, sermayenin istediği anlamda daha çok sertifika, diploma ve “altın CV” ister hale dönüşmüş olabilir. Diğer yandan, sosyal işbölümünde, esas olarak, emeğin toplum içinde yer almasını tanımlayan, tam bir türdeşleşme yaşanmaktadır. Hizmet sektöründe çalışanlar her geçen gün proleterleşmektedirler.

Teknolojik denetim,³ kapitalist emek sürecinde işçiyi makinanın bir uzvu haline getirerek, tam itaat sağlamak ve dahi emek-gücünü en etkin ve verimli kullanmak için en değerli yöntemdir. Teknolojik denetim üzerine, kapitalizmin en erken evrelerinde, Andrew Ure’nin, Charles Babbage’in tüm çabaları, “sürekli bir disiplinsizlik, hata ve sorun kaynağı olarak görülen insan faktörünü azaltma ve sonunda ortadan kaldırma isteğinin mantıksal bir uzantısıydı” (Dyer-Witthford, 2004: 6).

Teknolojik denetim, emek süreci teorisi içerisinde en net Edwards tarafından tanımlandı. Edwards (1979: 113)’a göre, “teknolojik denetim, işyerindeki tüm üretim sürecinde veya sürecin büyük bölümünde emek sürecinin yönetiminin teknolojiye aktarılmasıdır.” Her teknolojik yeniliğin, üretim ve emek süreci örgütlenmelerini ve bu alanlardaki ilişkileri dönüştürdüğünden hareketle, son dönemde, yeni iletişim teknolojileri ile ortaya çıkan elektronik denetim aygıtlarından bahsedilebilir. Elektronik denetim aygıtları, çalışanlarla ilgili rapor alma, bilgi toplama ve çözümleme konularında sermayeye çok geniş imkanlar sağlamaktadır.

Teknolojik denetimi tartışırken beş hususta teorik olarak net olmanın gerekliliğine inanıyorum. İlk olarak, teknolojik denetim üzerinde dururken, teknolojik determinizmi sorgulamak ve teknolojiyi bir mücadele alanı olarak kavramak gerekir. Teknolojik determinizme göre, teknoloji kendine özgü bir mantık içerisinde doğrusal bir gelişim gösterir. Bilim adamları, toplumsal sistemden bağımsız olarak teknolojiyi yenilerler. Diğer taraftan, teknoloji, toplumsal dönüşümün baş aktörü olarak, toplumsal dönüşümün diğer unsurlarını (iktisadi, siyasi ve ideolojik) dönüştüren, değiştiren ve yeniden kurandır. Bu bakış, toplumsal değişimin temelini teknolojik gelişmeleri/değişimleri koyarak, teknolojinin değiştirme potansiyelini her şeyin üzerinde görmekte ve onu, “engellenemez bir güç” olarak algılamaktadır. Bu kavrayışa göre, kapitalist emek süreci gelişen teknolojiyi kullanmaktan başka bir şey yapmamaktadır.

Teknoloji, üretiminden tüketimine kadar olan tüm süreçlerde toplumsal ilişkiler tarafından biçimlenen bir mücadele alanıdır. Teknoloji, üretim ilişkileri

³ Teknolojik denetim üzerine olan tartışma, *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş* adlı kitabıma dayanmaktadır. Kitap, 2014 yılında Yordam Kitabevi tarafından yayımlandı.

içinde iki ayrı bağlamda belirlenir (Noble, 1979): İlki tasarım, ikincisi ise uygulama aşamasıdır. Tasarım aşamasını, karar verme gücünü elinde bulunduranlar ve onların ideolojisi belirler. Uygulama aşaması ise, tasarımda hiçbir etkinliğe sahip olmayan emek için, uygun ve güçlü talepler geliştirerek, değiştirip, dönüştürebileceği bir mücadele alanıdır. Dolayısıyla, teknolojik gelişme, sermayenin kendi ekonomik, politik ve ideolojik çıkarlarına göre yönlendirilmekte ve kapitalist teknoloji bu çıkarlara göre biçimlenmektedir. Dolayısıyla, teknoloji taraflıdır. Tüm teknolojik pratikler de taraflıdır. Kapitalist emek sürecinde teknolojik denetimi de bu mücadele alanı içinde değerlendirmek anlamlıdır.

İkinci olarak, teknolojik denetim, hem kullanılan alet ve makineleri, hem de bunların kullanılmaları sonucu aralarındaki ilişkileri içeren bir kavram olarak düşünülmelidir. Diğer bir deyişle, kapitalist emek sürecinde ortaya çıkan değişiklikler, toplumsal yapı ve sınıf ilişkileri içinde değerlendirilmelidir. Kapitalizmin tarihsel sürecinde teknolojik buluş ve makinaların, işçi direnişlerine göre nasıl geliştirildiğini, belirli dönemlerde grev ya da grev tehlikesinin teknolojik yeniliklerin başlıca nedeni olduğu düşünüldüğünde, kapitalist emek sürecinde ortaya çıkan teknolojik denetimi bu gözle anlamlandırmak gerekmektedir (Ansal, 2005).

Üçüncü olarak, teknolojik denetimi anlamlandırırken, teknolojinin teknik ve toplumsal alanları bir ve aynı şey olarak düşünülmelidir. Teknolojinin vasıf ve denetim üzerindeki etkileri çok tartışıldı. Bu tartışmaların teknik özellikler üzerinde yürütüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Teknoloji, fiziksel objeler ve bunları yapmaya, onarmaya ve/veya kullanmaya yönelik teknik bilgi olarak anlaşıldı. Fakat, teknoloji yalnızca yapılan işin doğasını ve anlamını değiştirmiyor ayrıca insanlar arasında ilişkileri, insanların buldukları mekanlar arasındaki ilişkileri de değiştiriyor.

Dördüncü olarak, teknolojik denetim, emek sürecinde sınıfların uzlaşmaz çıkarları doğrultusunda açıklanabilir; emek süreci Foucaultcu bir iktidar arayışı ile açıklanamaz. Emek süreci teorisinin hegemonyasının azaldığı noktada devreye giren eleştirel işletmecilik çalışmalarında Foucault etkisi çok yoğundur. Panoptikon, içinde bulunan mahkumların her noktadan izlenebildiği ve mahkumların somut izlenme anını hiçbir zaman bilemediği bir hapisane modelini ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla, yeni iletişim teknolojilerinin ulaştığı mükemmeliyet ile çağrı merkezlerinde emeğin denetiminde “elektronik bir panoptikon”dan bahsetmek mümkündür. Foucault’un panoptikon benzetmesi, emek süreci teorisi perspektifinden bakıldığında iki noktada çok sorunludur: a) İşyerinde iktidarın kaynağını açıklamaması ve b) Teknolojiyi “kadir-i mutlak” bir biçimde direnişe imkan vermeyecek şekilde kurgulaması.

Ve son olarak, teknolojik denetimi, emek rejimi kavrayışı içinde emek ve sermaye sınıflarının görelî güçleri ile açıklamak ve “tahakküm olarak teknoloji” yaklaşımını sorgulamak anlamlıdır. Diğer bir deyişle, “tahakküm olarak teknoloji” yaklaşımının teknobilimin sermayenin elinde toplumu tam tabiyet altına aldığı ve işçi sınıfını tam gözetlenebilir, denetlenebilir hale getirdiği iddiasını (Dyer-Witford, 2004: 73) sorgulamak gerekir. Dolayısıyla, kapitalist emek sürecinde

teknolojik denetim, tümüyle sermaye mantığı ile şekillenen ve yapılanan bir konu olmaktan ziyade, sınıf mücadelelerindeki emek ve sermayenin göreceli güçleri ile açıklanabilir.

SONUÇ

Bir yanda teknolojinin mücadelesi toplumsal hayatı şekillendirmektedir. Emek rejimleri, iş ve istihdam yeniden yapılırken, “teknolojinin mücadelesi”nden bahsedilebilir. Artı-değeri arttırmaya dönük olarak teknoloji tüm alanlarda mücadele vermektedir.

Diğer yanda ise mücadelenin teknolojisinden bahsedilebilir. Asıl olan, teknolojinin kendi mücadelesini nasıl verdiği değildir; mücadelenin nasıl bir teknoloji kullandığıdır. “Mücadelenin teknolojisi” ise, teknoloji ve toplum ilişkisinin eleştirel bir değerlendirmesi üzerinden, yeni iletişim teknolojileri ile enternasyonalist, katılımcı ve mücadelecı politika arayışları üzerine odaklanmaktadır.

Sonuç olarak, hırsız zamanlar ve işgalci mekanlarla yaratan yeni iletişim teknolojilere dair bütün tartışmaların esası, Rosa Luxemburg’un dediği gibi, yaşamdaki mücadelenin, kendi ürünü olacak olan teknolojiyi ve emek örgütlenmesini yaratacak olmasıdır.

KAYNAKÇA

166

- Ansal, Hacer (2005) “Geçmiş ve Gelecekte Ekonomik Gelişimde Teknolojinin Rolü”, *Teknoloji*, Ankara: TMMOB Yayını.
- Bolton, Sharon (2004) *Emotion Management in the Workplace*, Basingstone: Palgrave.
- Braverman, Harry (1974) *Labour and Monopoly Capitalism*, New York: Monthly Review Press.
- Cairncross, Frances (1997) *The Death of Distance: How the Communication Revolution Will Change Our Lives*, Boston: Harvard Business School.
- Castells, Manuel (1995) *The Rise of Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Das, Gurcharan (2002) *India Unbound: From Independence to the Global Information Age*, New Delhi: Penguin.
- Drucker, Peter (1988) “From Capitalism to Knowledge Society”, Dale Neef (der.) *The Knowledge Economy* içinde, Butterworth: Woburn M. A.
- Dyer-Witthford, Nick (2004) *SiberMarx*, İstanbul: Aykırı Yayınları (çev. A. Çakıroğlu).
- Edwards, Richard (1979) *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, Londra: Heinemann.
- Frenkel, Stephen (2003) “The Embedded Character of Workplace Relations”, *Work and Occupation*, 30 (2), 135-154.
- Grugulis, Irena (2007) *Skills, Training and Human Resource Development: A Critical Text*, London: Palgrave.
- Hardt, Micheal ve Antonio Negri (2004) *Çokluk: İmparatorluk Çağında Demokrasi ve İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı (çev. B. Yıldırım).
- Harvey, David (2008) *Umut Mekanları*, İstanbul: Metis (çev. Z. Gambetti).
- Harvey, David (2004) “ ‘Yeni’ Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”, *Praksis*, 11, 23-48 (çev. E. M. Dinçer).

- Harvey, David (2001) *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*, New York: Routledge.
- Harvey, David (1999) *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, Lee (1990) *Critical Social Research*, Londra: Unwin Hyman.
- Houlihan, Maeve (2002) "Tensions and Variations in Call Centre Management Strategies", *Human Resource Management Journal*, 12 (4), 67-85.
- Huwls, Ursula (2009) "Working at the Interface: Call Centre Labour in a Global Economy", *Work Organisation, Labour and Globalisation*, 3 (1).
- Kelly, Kevin (1998) *New Rules for the New Economy*, Middlesex: Penguin.
- Korczyński, Marek ve Cameron Lynne Macdonald (2009) (der.) *Service Work: Critical Perspectives*, Londra: Routledge.
- Noble, David (1979) "Social Choice in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools", Andrew Zimbalist (der.) *Case Studies on the Labor Process*, New York: Monthly Review Press.
- Sennett, Richard (2005) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerine Etkileri*, İstanbul: Ayrıntı (çev. B. Yıldırım).
- Taylor, Philip ve Peter Bain (2005) "India Calling to the Far Away Towns: The Call Centre Labour Process and Globalisation", *Work, Employment and Society*, 19 (2), 261-282.
- Timisi, Nilüfer (2003) *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*, Ankara: Dost Yayınları.
- Törenli, Nurcan (2005) "E-Devletin Ekonomi-Politiğine Giriş: Kullanıcı Dostu Ortamlarda 'Sanallaşan' Kamu Hizmetleri", *SBF Dergisi*, 60 (1), 191-224.
- Wilson, Merridy (2003) "Understanding the International ICT and development discourse: Assumptions and implications", *The Southern African Journal of Information and Communication*, No. 3 (<http://link.wits.ac.za/journal/j0301-merridy-fin.pdf>; Erişim Tarihi: 21.10.2007).
- Wonacott, Micheal (2007) "Gold-Collar Workers", *ERIC Digest* (<http://www.ericdigests.org/2003-2/gold.html>; Erişim Tarihi: 12.10.2007).